

Гудзевич А. В.

ПРОБЛЕМА ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ І РОЗВИТОК ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Спрямованість і зміст географічних досліджень останніх десятиріч в Україні [17, 24, 26, 38] свідчать про перехід сучасної географічної науки до конструктивного періоду розвитку, що спричиняє до перегляду старих і пошуку нових більш перспективних методів і шляхів аналізу та синтезу ландшафтної структури території. Така орієнтація в значній мірі базується на комплексному вивченні довкілля та потребує значних зусиль для виявлення основних закономірностей диференціації ландшафтних комплексів різних рівнів, що завжди було актуально та проблематично особливо при створенні схем комплексного районування [21, 25, 26, 31, 33].

Поки що не знаходять свого достатнього відображення в науковій та ще в більшій мірі навчально-методичній літературі позиції українських географів щодо: а) визначеності та узгодження схем фізико-географічного рай-

онування території України і зарубіжної Євразії; б) узгодження використання термінології різними авторами при складанні схем одного і тим більше різних видів районування; в) достатнього обґрунтування в плані виділення та надання переваги якійсь одній схемі фізико-географічного районування при вирішенні питання щодо взаємопідпорядкування таксономічних структур планетарного рівня (континент, субконтинент, пояс).

Невирішеність цієї проблеми ускладнює визначення в повному об'ємі різних видів просторового положення України й особливо природно-географічного та геополітичного. Характеристика ж останнього вже тепер передбачає пізнання таких рівнів: регіонально-субконтинентального, континентального, міжконтинентального, світового [27].

Останні схеми фізико-географічного районування [4, 7, 29, 37] та карта мас-

штабом 1:750000, складена у 1987 році О.М. Мариничем, Г.О. Пархоменком і В.М. Пашенком [6] ґрунтується на ландшафтно-генетичному підході, що створює умови для всебічного аналізу генетичних властивостей історично зумовлених структурних ландшафтних утворень при їх взаємодії з основними ландшафтноутворюючими чинниками та виділення наступних структур: країна, пояс, зона, підзона, провінція, область, район.

Реалізація вищезгаданого принципу зумовлює поєднання груп зональних та азональних таксонів у двохрядній схемі вищих підрозділів регіонального комплексного районування. Такий своєрідний “симбіоз” є найбільш складною й дискусійною проблемою при створенні зазначених схем ландшафтно диференціації. Який з таксонів є головним (основним, найвищим)? Як зональні й азональні утворення повинні співвідноситися?

На схемах фізико-географічного районування України найвищим таксоном є фізико-географічна країна [4, 6, 7, 29, 37]. Чи не означає це те, що укладачі схем основною закономірністю географічної (ландшафтної) оболонки вважають й азональність, тобто провінційність? Подібних позицій дотримувалися М.О. Солнцев [32] та Г.Д. Ріхтер [31], які будували свої схеми фізико-географічного районування саме на основі визначення першості за провінційністю, відводячи зональності місце другорядного чинника природної диференціації.

Існують суттєві розбіжності і в плані виділення фізико-географічних країн у межах гірських ландшафтних комплексів на схемах районування України та зарубіжжя. В першу чергу, це стосується території Гірського Криму. На різних схемах [10, 13] Гірський Крим виділяється як складова частина (гірська область, або провінція) Кримсько-

Кавказької гірської країни. Це положення підтверджується й українськими геоморфологами [8]. Саме на таку назву цієї гірської території орієнтує і навчальний курс “Фізичної географії материків і океанів”.

Географічний пояс є наступною (підпорядкованою фізико-географічній країні!?) сходинкою районування. Чому пояс є “підлеглим” країні? Адже фізико-географічний пояс виділяється як підрозділ географічної оболонки [5], або континенту [9, 22]. Обґрунтування такої позиції ми не знайшли, як не існує і чіткої визначеності щодо самого поняття “географічний пояс”. На сторінках географічної літератури, де так чи інакше згадуються структури фізико-географічного районування [4, 7, 1нування [4, 7, 1ракування таксону “географічний пояс” більше співвідноситься з уявою про кліматичний (в кліматології “термічний пояс”): повна відповідність кількості, спільність меж, відсутність особливих, специфічних для їх виділення критеріїв. А в “Географічній енциклопедії України” [4] цьому поняттю взагалі не знайшлося місця.

Відсутність єдності в поглядах на виділення і означення цього таксону притаманні й географам інших країн [10, 22, 23], а кількість таксонів коливається від двох у В.Б. Сочави до семи у К.К. Маркова, а також повного заперечення на право виділення [39].

Виходячи з ландшафтно-планетарної цілісності поясу та ландшафтної “арельності” країни в ньому, останню, на наш погляд, доцільно вважати підпорядкованою структурою поясу. Ця думка цілком узгоджується з позицією М.Д. Гродзинського [9], А.Г. Ісаченка, А.А. Шляпникова [13], П.Г. Шищенка [38] та інших географів щодо поділу фізико-географічного поясу на фізико-географічні сектори, субконтиненти, які уявляються як значно

більші регіони у порівнянні з фізико-географічною країною.

Загального визначення серед географів набула природна зона (смуга), як один із вищих зональних таксонів регіонального рівня в структурній організації ландшафтних комплексів. Виділення природних смуг здійснено згідно так званого періодичного закону зональності, розробленого свого часу А.О. Григор'євим і М.І. Будико [7] на основі природної зональності встановленої В.В. Докучаєвим [11]. Згідно цього закону розміщення природних смуг в Україні (мішаних лісів, лісостепу і степу) визначається певним співвідношенням тепла і вологи, які визначаються через радіаційний індекс сухості. Проте, схематична таблиця, складена цими авторами на думку багатьох географів має недоліки і серед них доволіно взятий невиправдано великий діапазон радіаційного балансу в помірних і північних широтах від 0 до 50 ккал/см²/річок [3, 22] та неврахування інших кліматичних і біотичних показників [22, 27, 34].

Звідси, а також через значну антропогенізованість природи України, деяка неузгодженість дослідників при виділенні меж природних зональних смуг.

Понад сторіччя і ще й дотепер ведуться дискусії щодо межі лісостепу з лісовою смугою та степом. Свого часу ще В. Кубійович в своїх фундаментальних працях указував на схематичність і компромісність проведення межування лісостепу [2]. Пізніше до цього питання неодноразово поверталися багато дослідників і серед них лише протягом останнього часу: К.І. Геренчук [6, 28, 30], Ф.М. Мільков [20, 21], І.Л. Удра [34], П.Г. Шищенко [38]. Аналізуючи різними методами біокліматичні та геолого-геоморфологічно-гідрологічні особливості території України вони переконливо вказують на лісовий харак-

тер у минулому Західноукраїнського лісостепу і на необхідність перегляду, з огляду на це, сучасних меж лісостепу. Останнім часом цей підхід знайшов своє відображення на схемах фізико-географічного районування П.Г. Шищенко [38] біогеографічного районування України І.Х. Удри [36].

Однією з невирішених проблем сьогодення фізико-географічного районування залишається й питання назви лісової смуги України. Згідно сучасних схем комплексного районування країни лісова смуга (Поліська провінція) має назву мішаних лісів.

Погляди географів на цю проблему розділилися: одні [17] розділяють цю думку; інші – частково погоджуючись з існуванням такого типу ландшафту в північній частині смуги разом із тим виділяють і широколисто-лісову підсмугу в південно-західній частині поширення лісових ландшафтів [6, 38]; треті – заперечують поширення назви мішано-лісової смуги на північну частину України та обґрунтовано доводять широколисто-лісову природу смуги [26, 35]. Підтвердженням доцільності в застосуванні терміну “широколисто-лісова смуга” є той факт, що й для означення сусідніх, навіть дещо північніше розташованих територій, якими є Польща й Білорусь, вживається саме ця назва ландшафтного комплексу [13, 14, 19]. Більше того, згідно ландшафтної схеми Євразії [3] центральноевропейські широколисті ліси неширокою (безперервною!) смугою простягаються до 48⁰ північної широти та дещо звуженою частиною вздовж р. Дністер до 28⁰ східної довготи, досягаючи м. Могилева-Подільського, що збігається із західною межею поширення бука лісового [30] та межею лісової смуги (зони) й лісостепу на схемі біогеографічного районування України [37]. Окремі ж ядра субсередземноморських широколистолисових

видів рослин (дуб скельний, явір, калина-гордовина, берека, кизил справжній, осока парвська, рівноплідник рутвицевий та деякі інші) виявлені нами ще на більш східних межах свого поширення (проективний Південно-Подільський національний природний парк на межі Вінницької та Одеської областей).

Зважаючи на достатність вагомих аргументів на користь виділення смуги ширококолистих ландшафтних комплексів та на необхідність узгодження схеми фізико-географічного районування України з відповідною схемою континенту, вважаємо за доцільне замінити термін “мішані ліси” терміном “лісова смуга” з виділенням у межах України двох підсмуг: широколисто-соснової та широколистої, які відповідатимуть аналогам сусідніх держав, відповідно, східноєвропейській та центральноєвропейській підсмугом [13, 36].

Відсутність єдиних критеріїв виділення природних смуг в горах і на рівнинах спричиняє їх відсутність у межах гірських провінцій України [8] на схемах районування. Як виключення з цього правила є схема біогеографічного районування [36] та схема висотної зональності рослинності за К. Тролем [22], де реалізований новий, але неоднозначний підхід до вирішення цієї давньої проблеми і який ще потребує детального аналізу й оцінювання. Немає єдності в поглядах географів і стосовно вживання терміну, який визначає зміну ландшафтних комплексів із висотою. Здебільшого для означення цього явища використовують добре відомі терміни “вертикальна поясність”, “висотний пояс” і лише в ряді випадків – “вертикальна зона (смуга)”, “вертикальний або висотний ярус” [6, 22, 31].

При подальшій диференціації ландшафтних комплексів особлива увага зосереджується на азональні частини, які визначають поділ смуг та підсмуг на провінції. Тривалий час цей термін застосовувався на схемах комплексного районування в категорії, яка об’єднує рівнинні й гірські ландшафти без достатньої чіткості обґрунтування такої його лабільності (гнучкості). Лише нещодавно П.Г. Шищенко [4] розширив і дещо поглибив теоретичну уяву про ландшафтний комплекс цього рівня. Проте ще й досі залишаються відкритими питання щодо конкретизації критеріїв за якими б узгоджувалися прояви різнотипових (вертикальних і горизонтальних) зв’язків таких відмінних ландшафтних структур, якими є рівнини і гори.

Загалом, зважаючи на те, що “в природі немає зональних і азональних ландшафтів, а є єдині ландшафти різного таксономічного рівня, які несуть на собі в рівній мірі вплив літогенної основи і біокліматичних умов” [22] та на вищевказані зауваження і побажання щодо застосування різнорангових структур районування ми приходимо до висновку, що система таксонів (планетарного й регіонального рівня) може прийняти за цієї умови такий вигляд: **континент – пояс – субконтинент – країна – смуга – провінція – область – район**. Що стосується відмін районування місцевого рівня, то в недалекому майбутньому окреслиться також проблема на більш чітке узгодження таксонів схем фізико-географічного районування із структурами класифікаційного ряду ландшафтів у зв’язку з вимогою часу та потребою практики в здійсненні раціонального природокористування та охорони ландшафтів.

1. Атлас природных условий и естественных ресурсов Украинской ССР. – М.: ГУГК, 1978. – 183 с. 2. Вісьтак О. Районізація України В. Кубійовичем // Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції присвяченої 95-річчю від дня народження проф. В. Кубійовича (Тернопіль, 25 – 26 грудня 1995

р.). – Тернопіль, 1995. – С. 58 – 60. 3. Гвоздецкий Н.А. Основные проблемы физической географии. – М.: Высш. шк., 1979. – 220 с. 4. Географический энциклопедический словарь (понятия и термины). – М.: «Советская энциклопедия», 1998. – 432 с. 5. Географічна енциклопедія України. – Київ: “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1993. – Т.3. – 479 с. 6. Геренчук К.И. К вопросу о лесостепной зоне Украины // Докл. и сообщ. (Львов, отд. Геогр. О-ва УССР) за 1964 г. – Львов, 1965. – С. 5 – 9. 7. Григорьев А.А., Будыко М.И. О периодическом законе географической зональности // Докл. АН СССР. – 1956. – 110, №1. – С. 129 – 132. 8. Гришанков Г.С., Позаченюк С.А. Кримська геоморфологічна провінція // Географічна енциклопедія України. – Київ: “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1993. – Т. 2. – С. 228. 9. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології. – К.: “Либідь”, 1993. – 223 с. 10. Давыдова М.И., Раковская Э.М., Тушинский Г.К. Физическая география СССР – М.: Просвещение, 1989. – Т.1 – 240 с. 11. Докучаев В.В. К учению о зонах природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны // Избр. тр. – М.: Изд-во АН СССР, 1949. – С. 576 – 601. 12. Исаченко А.Г. Основы ландшафтоведения и физико-географическое районирование. – М.: Высш. шк., 1965. – 327 с. 13. Исаченко А.Г., Шляпников А.А. Ландшафты. – М.: «Мысль», 1989. – 504 с. 14. Кай Карри-Линдал. Европа (перевод с англ.). – М., 1981. – 331 с. 15. Ланько А.І., Маринич О.М., Щербань М.І. Фізична географія Української РСР. – К.: Рад. шк., 1969. – 268 с. 16. Маринич А.М., Пашенко В.М. Физико-географическое и природно-хозяйственное районирование территории Украинской ССР // Конструктивно-географические основы рационального природоиспользования в Украинской ССР. Теоретические и методические исследования – К.: Наук. думка, 1990. – С. 92 – 98. 17. Маринич О.М., Ланько А.І., Щербань М.І., Шищенко П.Г. Фізична географія Української РСР. – Київ: Вища шк., 1982. – 208 с. 18. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізико-географічне районування // Географічна енциклопедія України. – К.: “Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1993. – Т.3. – С. 340 – 343. 19. Марцинкевич Г.И., Клишова А.К., Хараничева Г.Г. и др. Ландшафты Белоруссии. – Минск: Изд-во Мин. ун-та, 1989. – 239 с. 20. Мильков Ф.Н. О природе опольев на Русской равнине // Вопросы регионального ландшафтоведения и геоморфологии. – Львов: Изд-во Львов. Ун-та: 1964. – Вып. 8 – С. 20-27. 21. Мильков Ф.Н. Общее землеведение. – М.: Высш. шк., 1990. – 336 с. 22. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: «Мысль», 1973. – 224 с. 23. Михайлов Н.И. Дискуссионные вопросы природного районирования // Вест. Моск. ун-та. – 1988. - №1. – С. 35 – 41. 24. Мороз С.А., Оноприенко В.І., Бортник С.Ю. Методологія географічної науки: Навч. посібник. – К.: Заповіт, 1997. – 333 с. 25. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Геополітичне положення України (сутність і основні риси) // Український географічний ж-л. – 1994, №1-2. – С. 3 – 9. 26. Пашенко В.М. Теоретические проблемы ландшафтоведения. – К.: Наук. Думка, 1993. – 283 с. 27. Попов В.П. Агроклиматическая характеристика и районирование // Украина и Молдавия. – М.: Наука, 1972. – С. 108 – 114. 28. Природа Тернопільської області / За ред. проф. К.І. Геренчука. – Львів: Вища шк., Вид-во про Львів, ун-ті, 1979. – 168 с. 29. Природа Украинской ССР: Ландшафты и физико-географическое районирование // А.М. Маринич, В.М. Пашенко, П.Г. Шищенко. – К.: Наук. Думка, 1985. – 222 с. 30. Природа Хмельницької області / За ред. проф. К.І. Геренчука. – Львів: Вища шк., Вид-во Львів. ун-ту, 1980. – 152 с. 31. Рихтер Г.Д. Ярусность географической оболочки // Изв. АН СССР. Сер. географ. – 1975. - №2. – С. 6 – 13. 32. Солнцев Н.А. О взаимодействии живой и мертвой природы // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 5. География. – 1960. - №6. – С. 10-17. 33. Солнцев Н.А. О некоторых принципиальных вопросах проблемы физико-географического районирования // Научные доклады высшей школы. – М. – 1958. - №2. – С. 36 – 43. 34. Удра И.Ф. Лесостепная подзона Евразии и ее границы // Изв. АН СССР, сер. географич. – 1981. - №5. – С. 15-27. 35. Удра І.Х. Біогеографічна інтерпретація природи лісостепу та його межування в Україні // Укр. Геогр. ж-л. 1996. - №3. – С. 11 – 18. 36. Удра І.Х. Біогеографічне районування України // Укр. географ. ж-л. – 1997. - №4. – С. 28 – 34. 37. Физико-географическое районирование Украинской ССР // ред. В.П. Попова, А.М. Маринич, А.И. Ланько. – Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1998. – 683 с. 38. Шищенко П.Г. Прикладная физическая география. – Киев: Вища шк., 1998. – 192 с. 39. Юренков Г.И. Основные проблемы физической географии и ландшафтоведения. – М.: Высш. шк., 1982. – 215 с.